

АРХЕТИП ДОБРОЇ ТА ЗЛОЇ МАТЕРІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА НОРВЕЗЬКИХ ЧАРІВНИХ КАЗКАХ: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено компаративному аналізу архетипів Доброї та Злої Матері в українських та норвезьких чарівних народних казках. Метою дослідження є осмислення національної специфіки творення жіночих образів чарівних казок. Вдалося встановити, що архетип Доброї та Злої Матері проявляється з властивими психокультурними особливостями українського та норвезького народів.

Ключові слова: архетип, чарівна казка, українська казка, норвезька казка.

Психоаналітичний аспект дослідження чарівних казок є відносно новим явищем для української фольклористики. У світовій науці сформувалися цілі школи, які розглядають казку як одну з форм об'єктивізації архетипів, акумулятор етнічної ідентичності та менталітету [5; с.12].

На думку дослідниці Клариси Пінколи Естес, різні культурні нашарування змінюють казку. З плином часу на старші язичницькі символи наклалися християнські «і добра стара казкова знахарка перетворилася на відьму» [7; с.38]. Проте казки зберігають свою міцну основу, яку можна побачити, заглянувши дуже глибоко. Для цього нам треба навчитися потрапляти до казок та розуміти їх зсередини.

Жіночність є першоосновою людяності та Всесвіту загалом. Визначення ролі жіночої складової в архетипній матриці світової культури можливе лише при зверненні до конкретного матеріалу, за який ми обрали українській та норвезькій чарівні казки.

Материнський архетип видається найстародавнішим, оскільки він втілює і дух матері-прародительки, і «матінку-землю», що «народжує урожай» (Б. Рибаків)[5]. Про це свідчить і світова міфологія з численними образами богинь Землі і родючості: слов'янські Лада, Жива (за М. Костомаровим), Макош (за Б. Рибаківим), грецька Деметра, римська Церера, шумерська Інанна, германо-скандинавська Йорд, єгипетська Ісіда та ін.

Персонаж матері кардинально відрізняється від реальної жінки-матері. Часто героїні наділені надприродними властивостями, здатністю до воєвоєння або перетворення у тварин. «Ці особливі персонажі вказують, що

розуміння матері, уявлення про неї та пов'язані з материнством хвилювання багатші, ніж ми собі уявляємо» [7].

К. Г. Юнг вказує, що з архетипом Матері пов'язані материнські риси: виявлення уваги та співчуття, магічний авторитет фемінності, мудрість та душевне піднесення, що виходить за межі формальної логіки, будь-який корисний інстинкт або імпульс, все, що називається добром, дає турботу, підтримку та сприяє розвитку [8].

Архетип матері втілюється в казках в образі старої жінки: відьми або ж доброї порадниці, що живе в лісах, гірській місцевості або поблизу води, інколи – це мати або мачуха казкових героїні чи героя, роль яких у фольклорному тексті на перший погляд видається другорядною. Як зазначає Клариса Пінкола Естес, образ старої жінки є один з найпоширеніших у світі уособлень архетипу [8; с.58].

І в українських, і в норвезьких чарівних казках допомагають героям під час випробувань старі, як світ, бабусі, які дають поради, відправляють до своїх сестер (їх зазвичай теж троє), дарують чарівні предмети (золоте мотовило, золоті нитки, чарівну скатертину, чарівний меч, надзвичайних коней та інші). Їх може бути семеро, троє або взагалі одна.

Стара чаклунка просить хлопця перевезти її на інший берег до сестер, за що хлопець отримує чарівні предмети: скатертину, меч та пісенник («Хлопець, проданий за тютюн»). Старі як світ жінки позичають королевицу своїх чарівних коней та дарують золоте яблуко, мотовило та прядку («На Схід від Сонця й на Захід від Місяця»).

В українській казці «Про сімох братів гайворонів та їхню сестру» чарівними помічниками виступають Місяцева, Сонечкова та Вітрова неньки. Героїні казки «Красноцвіт» допомагають та дарують чарівні предмети теж дружини – Морозова, Місяцева та Вітрова. Старі жінки, яким коряться всі звірі та птахи лісу, допомагають чоловікові у норвезькій чарівній казці «Вітробородий».

Івану Сухоборзенку («Про багатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію прекрасну») та Івану Царевичу («Васильки») допомагають чарівні бабусі. Баба пророкує долю царю та допомагає потім царевичу в казці «Іван Іванович – руський царевич та морське чудерство».

«Казкові чарівники, маги — міфічні управителі стихій, — пише Л. Дунаєвська, — генетично споріднені з жерцями, жрицями, які виконували колись культові обряди... Поміч їхню можна одержати просто згадавши про них після зустрічі з ними... у більшості казок віщуни і тварини допомагають герою тричі: на землі, на воді і на небі» [2]. Л. Дунаєвська розвиває думку О. Фрейденберг про те, що «кожний помічник — це персоніфікація певних властивостей головного персонажа або його стану» [2]. Такими помічниками

можуть бути не тільки мешканці лісу, води чи повітря, а й всілякі чаклуни, віщуни чи баби, яких герой зустрічає на своєму шляху.

Чарівною помічницею, яка допомагає юнакові подолати перші перешкоди та дарує чарівні предмети, в українських чарівних казках може виступати дружина або посестра («Орел», «Двадцять п'ять братів», «Про Гришу і змію», «Іван Царевич і красна дівчиця-ясна зірниця»). У норвезькій казці чарівною помічницею стає мудра дівчина, яка дає поради щодо виконання завдань злого троля («Мудра дівчина»).

Турботлива мати відправляє свого чоловіка на пошуки хорошого вчителя для сина, щоб той став майстром над майстрами, і не дозволяє їм припиняти пошуки, поки ціль не буде досягнуто (норвезька казка «Вітробородий»). А мати з казки «Чесно здобута монета» відправляє дурного сина самому вчитися жити. Таким чином вона дає йому шанс стати дорослим та самостійно нести відповідальність за своє життя.

Проте архетип Матері може мати й негативне своє виявлення, коли надто добра мати завдає шкоди своїй дитині. Надмірна гіперболізація значення материнського образу «прив'язує нас до матері і приковує її до своєї дитини, несучи фізичну і ментальну шкоду обом» [8].

У казці «На Схід від Сонця й на Захід від Місяця» мати дає раду дівчині, після виконання якої вона втрачає свого нареченого і відправляється на довгі та важкі пошуки й випробування. Схожа ситуація у казці «Красноцвіт», де дівчина дослухається випадкової баби і втрачає свого чоловіка. Королева застерігає свого чоловіка не слухати свою матір, чого він не виконує і втрачає її («Три королівни з білого острова»).

К. П. Естес зауважує, що надто турботлива матір не годиться для ролі головного провідника у майбутнє. Персонаж має брати на себе відповідальність за самостійне життя. Після смерті або зникнення доброї матері жінка психологічно народжується і починає розвиватися самостійно.

В українських чарівних казках рідко трапляються жіночі образи злоторців: мачуха, мати або дружина змія (чортиця), прислуга-зрадниця царівни, жінка-чарівниця, людоділка, мати або сестра, яку спокусив змії, смерть. Усі вони генетично пов'язані з архетипом іноплеємної жінки, яка сприймалася вороже чужим родом. З-посеред них чільне місце належить образів мачухи, який ідейно є близьким до образу змія. Такі ж риси притаманні і образам спокусеної коханцем матері царевича та дружини розбагатілого селянина.

Мачуха не покидає меж «свого» простору і виявляє конфлікт із пасербицею через важкі завдання і вигнання дівчини «за межі своїх володінь». Одна з особливостей злої мачухи полягає в тому, що від неї не можна сховатися.

Мачуха переслідує героїню до самої смерті. Ця символічна смерть є необхідною умовою відродження [1; с.45].

Прагнення знищити сироту обманом, за допомогою чарування, чарівних предметів зближує цей образ із образом Баби-Яги. Передбачення мачухою свого майбутнього заміжжя підкреслює генетичний її зв'язок із образом відьми, яка має дар віщування. Зла мачуха перетворює королевича на білого ведмедя, який стає самим собою лише тоді, коли його ніхто не бачить («На Схід від Сонця й на Захід від Місяця»).

Антагонізм мачухи (яка є образом амбівалентним: з одного боку – зла мачуха, з іншого – добра мати щодо своєї рідної дочки) з пасербицею в українських чарівних казках найчастіше знаходить вираження у конфлікті дідової та бабиної дочки. Позитивним якостям дідової дочки (працьовита, покірна, вихована, слухняна) протиставляються негативні риси бабиної (лінива, нахабна, неохайна, дурна). «Антитеза зображення найкращих рис сирітки та найгірших – бабиної дочки традиційно розкривається в мотивах випробовування дівчат працею» [2; с.215]. Таке випробування є відгомном обряду жіночої ініціації, адже при виконанні завдань, які ставляться перед нею, дідова дочка стикається зі світом мертвих.

Зла мати проявляється й в образі поганої баби, у боротьбі з якою багатирую допомагає бабина донька, щоб потім вийти за нього заміж та втекти від злої матері («Про богатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію Прекрасну»). У норвезькій казці «Хлопець, проданий за тютюн» горда і зарозуміла дружина доброго бургомистра змушує чоловіка позбутися хлопця через його бідняцьке походження.

Архетип Мачухи, поганої матері, проявляється в образах старих жінок. Стара жінка розчісує волосся братам та дає їм неправильні поради, за що їх згодом б'ють (норвезька казка «Семеро лошат»). Погана баба вбиває сестру братів-гайворонів («Про сімох братів-гайворонів і їхню сестру»).

Якщо материне благословення є запорукою щастя, то матеріні прокльони – страшніші над усе. У казці «Про сімох братів гайворонів» мати проклинає синів і вони перетворюються на птахів.

Серед добротворців українського та норвезького казкового епосу зустрічаємо жінок, що втілюють архетип Матері. В українських казках цей архетип зазвичай діє через образ рідної матері та представлений більшою мірою («Івасик Телесик», «Про дідову і бабину дочку»). У норвезьких казках часто зустрічається образ бідної вдови, яка не може забезпечити своїх дітей і кидає їх напризволяще («А курка в гору забрела», «Хлопець, проданий за тютюн»). Часто герої є сиротами, тому архетип доброї Матері втілюється в образах чарівних помічниць («На Схід від Сонця й на Захід від Місяця», «Хлопець, проданий за тютюн», «Мудра дівчина»).

Окрему групу добротворців становлять казкові бабусі, які втілюють архетип Старої Матері, дають поради і дарують чарівні предмети. Такі добрі старенькі живуть переважно у лісах та горах українських («Про богатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію Прекрасну», «Іван-царевич та красна дівчиця – ясна зірниця») та норвезьких казок («Вітробородий», «На Схід від Сонця й на Захід від Місяця», «Хлопець, проданий за тютюн»).

Українські казкові героїні частіше проходять випробування хатньою роботою як частину ініціації («Про сімох братів-гайворонів і їхню сестру», «Дідова і бабина дочка», «Красноцвіт», «Про Марусю»). Героїні отримують винагороди або виходять заміж за старанно виконані завдання, а за відмову на них може чекати й смерть («Про дідову і бабину дочку»).

І у норвезьких, і в українських чарівних казках дівчині під час пошуків допомагають сили природи – Сонце, Місяць, Вітер (у норвезьких – частіше лише Вітер та його брати). Проте в українських казках посередником між ними зазвичай виступають матері або дружини цих казкових помічників («Красноцвіт», «Про сімох братів-гайворонів і їхню сестру»).

Архетип поганої Матері представлений через образи мачухи та злої відьми, які зазвичай залишаються переможеними. Якщо в українських казках від злої мачухи найчастіше страждає пасербиця («Дідова і бабина дочка», «Про Марусю»), то у норвезьких – син чоловіка від першого шлюбу («Хлопець, проданий за тютюн», «На Схід від Сонця й на Захід від Місяця»). Характерно, що в обох казкових традиціях чоловік кориться своїй злій дружині, а не захищає своїх дітей.

В українській казці більше виражений мотив жіночої зради («Про Гришу і змію», «Васильки», «Іван Іванович – руський царевич та морське чудерство»). Проте і українським, і норвезьким казкам притаманний мотив передчасних знань, коли героїня раніше дозволеного часу отримує певну інформацію, за що потім її карають («Круглячок», «На Схід від Сонця й на Захід від Місяця»).

Рідше зустрічаються міфічні образи злотворців в українських казках. Вони більше представлені чоловічими персонажами, у норвезькій – злих героїнь відносно більше. Інколи жінки-злотворці можуть діяти разом зі своїми сестрами, донькам, матерями («На Схід від Сонця й на Захід від Місяця») або ж поодиноці («Як хлопчик ходив за мукою до Північного Місяця», «Еспен Пічкур»).

Часто жіночі персонажі злотворців мають спільні риси: потворні і з одним оком на трьох, не можуть випрати сорочку, потрапляють до хати через вікно, користуються магією тощо.

Віра в сакральність слова і словесної формули існує і донині та потребує подальшого вивчення на психокультурному рівні. У текстах казок зафіксовані

елементи міфологічного, ритуально-обрядового, релігійного, історичного, соціального характеру, відголоски давніх епох, нашарування пізніших часів, запозичення та перегуки з ліричними героїчними чи іншими неказковими жанрами, що потребує подальшого поглибленого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биркхойзер-Оэри С. Мать: Архетипический образ в волшебных сказках / С. Биркхойзер-Оэри; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, 2006. – 255 с. – (Юнгианская психология).
2. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій. – К., 1997 – 435 с.
3. Казки народів світу/ Ред.-упоряд. І. Г. Сидоренко, В. І. Романець; Передм. І. Г. Сидоренко; Мал. Г. В. Акулова. – К.: Веселка, 1998. – 447 с.
4. Норвезькі народні казки. – К.: Веселка, 1986. – 159 с.
5. Тиховська О. Українська народна чарівна казка. Психоаналітичний аспект. – Ужгород.: Гражда, 2011. – 256с.
6. Українські народні казки. – Київ.: Веселка, 1991. – 367с.
7. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес; пер. с англ. Т. Науменко. – М. : София, 2010. – 496 с.
8. Юнг. К. Архетипи колективного несвідомого. Психологічні типи. / Вибрані праці з аналітичної психології // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Довіра, 1993. – С. 167-179.

Савчук В. М., студ.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

АРХЕТИП ДОБРОЙ И ЗЛОЙ МАТЕРИ В УКРАИНСКИХ И НОРВЕЖСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ: КОМПАРАТИВНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена компаративному анализу архетипов Доброй и Злой Матери в украинских и норвежских волшебных народных сказках. Целью исследования является осмысление национальной специфики создания женских образов волшебных сказок. Удалось установить, что архетип Доброй и Злой Матери проявляется со свойственными психокультурными особенностями украинского и норвежского народов.

Ключевые слова: архетип, волшебная сказка, украинская сказка, норвежская сказка.

Savchuk V. M., student,
Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ARCHETYPES OF GOOD AND BAD MOTHERS IN UKRAINIAN AND NORWEGIAN FAIRY TALES: COMPARATIVE ASPECT

The article is dedicated to the comparative analysis of the archetypes of Good and Bad Mothers in Ukrainian and Norwegian fairy tales. The purpose of the investigation is the explanation of the nature of female characters. The results suggested that archetypes of Good and Bad Mothers are represented in fairy tales by means of psychocultural features of the Ukrainians and the Norwegians.

Keywords: *archetype, fairy tale, Ukrainian fairy tale, Norwegian fairy tale.*

Синьоок Т. М., асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ІГРОВА ФУНКЦІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МІСТИФІКАЦІЇ «ПОРФИРІЙ ГОРОТАК» ЛЕОНІДА МОСЕНДЗА І ЮРІЯ КЛЕНА

У статті досліджено основні функції літературних містифікацій. Ігровий аспект явища висвітлено на прикладі містифікованого образу Порфирія Горотака. Збірка «Дияболічні параболи» проаналізована на предмет гри вигаданого образу із сучасниками авторів містифікації – Леоніда Мосендза і Юрій Клена.

Ключові слова: *містифікація, пародія, гра, іронія, шарж.*

Попри оригінальність феномену літературних містифікацій, втіленого у їхньому впливі на розвиток літературного процесу, в особливостях психології творчості містифікатора, в подвійному навантаженні на містифіковане слово, у різноманітності мотивів, до яких вдаються письменники-містифікатори, явище досі лишається маловивченим як у світовій, так і у вітчизняній наукових практиках. Досліджуючи теоретичне підґрунтя містифікацій, науковець неминуче натрапляє на нечіткі визначення явища, синонімічність термінів, що призводить до термінологічної плутанини при кваліфікації того чи того феномена. Ця проблема виникає насамперед через нерозуміння функціональних особливостей аналізованих явищ і через незнання причин і мотивів, до яких автори вдалися, коли створювали містифікації. Тому важливо виокремити головні функції й мотиви створення літературних містифікацій на конкретних